

मगर (ढुट) भाषाको वर्ण मानक लेखन

मगर मातृभाषामा लेखकहरूको सृजना देवानागरी लिपीमा लेख्दै आउँदा खस नेपाली भाषा लेखिने देवानागरी लिपीको समिप्यमा लेखिँदै आईरहेको थियो । तर वि.सं. २०५० सालमा तत्कालिन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादीमा ध्वनी विज्ञ प्रा. डा. माधव प्रसाद पोखरेल ज्युको उपस्थितीमा मगर विद्वानहरूको भेलाले मगर ढुटको “**वर्णमाला पहिचान गोष्ठी**” सम्पन्न गर्‍यो । त्यसमा भएका सजिला पक्ष र असजिला पक्षहरूको वादविवादको कार्यक्रम नेपाल मगर लेखक संघ, केन्द्रिय समितिले २०६७ साल असार ११ गते पुनरावलोकन गर्‍यो । यहि मन्थनको आधारमा लेखन कार्य सजिलो बनाउन, सबैले बुझ्ने बनाउन र आफ्नो मौलिक पहिचान जोगाउँदै भाषा विज्ञान र साहित्य लेखनको कार्यवाट स्थापीत लेखन पद्दतीलाई ख्याल गर्दै तथा मगर विद्यार्थी, मगर जातिको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतालाई समेत बढाउन पर्ने खाँचो औल्याउँदै हामी लेखकहरू निम्न अनुसार मानकीकरण लेख्ने अभ्यास गरेका छौं र यहि अनुरोध गर्दछौं ।

१.१ मगर ढुटमा स्वर वर्ण (Vowels In Magar Dhut)

मगर (ढुट) भाषामा जम्मा ६ वटा आधारभूत स्वर वर्णहरू पहिचान गरिएको छ । तर सो बाहेक अरु स्वर वर्णहरू माहाप्राण र अनुनासिक पनि पहिचान गरिएका छन् । यसका साथै प्रयोगमा रहेको दीर्घ स्वर र द्विस्वरहरू पनि छन्, जुन आधारभूत स्वरवर्णवाट बनेका हुन्छन् । तिनीहरू निम्न अनुसार छन् ।

१.१.१ आधारभूत स्वर वर्ण (Basic Vowels)

मगर (ढुट) भाषामा जम्मा ६ वटा आधारभूत स्वर वर्णहरू पहिचान गरिएको छ । जुन निम्न अनुसार छन् ।

अ	आ	इ	उ	ए	ओ
( )	(ॱ)	(ɪ)	(ʊ)	(ɛ)	(ɔ)
a	aa/â/â	i	u	e	o
ə	a	ɪ	u	e	o

यी ६ वटा आधारभूत स्वर वर्ण बाहेक देवानागरी लिपीमा आउने अरु स्वर वर्णहरू द्विस्वर (Diphthong) र ह्रस्व/दिर्घ भए पनि २०५० सालको वर्ण पहिचान गोष्ठी अनुसार देवानागरी लिपीमा रहेका स्वरवर्णहरू (इ (ɪ), उ (ʊ), ऐ, औ, अं अः) लेख्नु नपर्ने भनिएको छ र इ लाई ई (ी), उ लाई ऊ (ू) दीर्घ लेख्ने भनिएको छ, जुन व्यवहारिक छैन ।

१.१.२ द्विस्वर (Diphthong)

दुई वटा मुल स्वरहरू मिलेर बनेको स्वरलाई द्विस्वर (diphthong) भनिन्छ । मगर भाषामा यस्ता द्विस्वर प्रचलनमा पाईन्छ । यद्यपी वि.सं. २०५० सालको गोष्ठीले द्विस्वरको प्रयोग नगर्ने भनिएको छ । ऐ (ै) लेख्नु परेमा अ+ई र औ लेख्नु परेमा अ+ऊ वाट काम चलाउने भनिएको छ । तर पनि निम्न द्विस्वर मगर ढुटमा बारम्बार प्रचलनमा आउने गर्दछ, यसको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

ऐ (अ+इ)	औ (अ+उ)
(ै)	(ौ)
ai	au
əɪ	əu

१.१.३ ह्रस्व र दीर्घ स्वर वर्ण (Short and Long Vowel)

मगर ढुटमा अन्य भाषामा जस्तो ह्रस्व र दीर्घको भेद शब्द अर्थको सन्दर्भमा हाल सम्मको अध्ययनमा पाईएको छैन, तर उच्चारण चाहिँ दुवै पाईएको छ। यद्यपी यसको बारेमा थप अध्ययन र अनुसन्धानको आवश्यकता छ। वि.सं. २०५० सालको गोष्ठीले मगर ढुटमा सबै दिर्घीकरण (ी, ू) लेख्ने भनी मानक गरेको पाईन्छ तर मगर ढुटमा दीर्घ भन्दा ह्रस्व स्वर बढी भएको पाईन्छ। यसले गर्दा पनि सहि उच्चारणमा फरक पार्ने देखिन्छ। मगर ढुटमा ह्रस्व स्वर माथि नै उल्लेख गरिएको छ, यहाँ दीर्घ स्वर वर्ण (long vowel) मात्र उल्लेख गरिएको छ।

ई	ऊ
(ी)	(ू)
ee/i:	oo/u:
i:	u

१.२ माहाप्राण स्वर वर्ण (Breathy Vowels)

मगर ढुटमा माहाप्राण जोडिएका ६ वटा स्वरवर्ण पाईन्छ। जसलाई देवानागरी लिपीमा सही प्रतिनिधित्व गर्न गाहारो हुन्छ। माहाप्राण स्वर वर्ण जनाउन अक्षरको मुनी दुई थोप्लो राख्नुपर्ने भाषा विज्ञानको अन्तराष्ट्रिय चलन भएकोले सोही चिन्ह प्रयोग गर्दा उत्तम हुन्छ।

अ/अह	आ/आह	इ/इह	उ/उह	ए/एह	ओ/ओह
ah	aah/âh	ih	uh	eh	oh
ə	ɑ	ɪ	ʊ	e	o

१.३ अनुनासिकता Nasalization:

नाक र मुखबाट दुवै स्थानबाट सास बाहिर निस्केर उच्चारण हुने अक्षर अनुनासिक (नाके) स्वर हो। मगर ढुटमा यस्तो अक्षरलाई चन्द्रविन्दु चिन्ह (ँ) राखेर लेख्नु पर्दछ। तिनीहरू निम्न अनुसार छन्।

अँ	आँ	इँ	उँ	एँ	ओँ
an	ân/aan	in	un	en	on
ã	ã	ĩ	ũ	ẽ	õ

२. व्यञ्जन वर्ण Consonants

मगर (ढुट) भाषामा जम्मा ३३ वटा व्यञ्जन वर्ण पहिचान भएको छ। वर्णमाला पहिचान गोष्ठी २०५० का अनुसार “त्र” लाई बाहेक गरी ३२ बनाईएको छ। “त्र” मगर, नेवार लगायत मंगोलियन भाषाहरूमा प्रयोग हुन्छ। यसको उच्चारण खस नेपाली भाषीले गर्ने भन्दा भिन्न छ। नेपाली देवानागरीमा चलाईने ण त थ द ध क्ष त्र ज्ञ वर्णहरू मगर ध्वनी होईनन्, तर आगन्तुक शब्दहरू र अन्य भाषामा प्रयोग भई त्यहाँ स्थापीत शब्दहरूमा मात्र भाषामा प्रयोगमा हुन सक्दछ। मगर भाषामा थप ङ्ह/ङ्, ङ्ह/ङ्, म्ह/म्, य्ह/य्, र्ह/र्, ल्ह/ल्, व्ह/व् व्यञ्जन वर्ण पाईएको छ। जुन देवानागरी लिपिमा उल्लेख गर्दा सही उच्चारण गर्न निक्कै गाह्रो छ। अभ्यास जरुरी छ। मगर ढुटका व्यञ्जन वर्णहरू निम्न अनुसार छन्।

क	ख	ग	घ	ङ	ङ्ह/ङ्
ka	kha	ga	gha	nga	ngha
kə	kʰə	gə	gʰə	ŋə	ŋə

च	छ	ज	झ	ञ	
cha	chha	ja	jha	ña	
tʃə	tʃʰə	dʒə	dʒʰə	ʃə	
ट	ठ	ड	ढ	न	न्ह/न्
ta	tha	da	dha	na	nha
tə	tʰə	də	dʰə	nə	ṅə/nə
प	फ	ब	भ	म	म्ह/म्
pa	pha	ba	bha	ma	mha
pə	pʰə	bə	bʰə	mə	mṅə
य	य्ह/य्र	र	र्ह/र्र	ल	ल्ह/ल्र
ya	yha	ra	rha	la	lha
jə	jə	rə	ṛə/rṛə	lə	ḷə/lḷə
व	व्ह/व्र	स	ह		
wa	wha	sa	ha		
wə	wḥə/wṛə	sə	hə		

मगर ढुटमा निम्न व्यञ्जन वर्णहरू (Breathy Consonant) पहिचान भएका छन् जसमा महाप्राण जोडिएको हुन्छ ।

ङ्ह/ङ्	न्ह/न्	म्ह/म्	य्ह/य्र	र्ह/र्र	ल्ह/ल्र	व्ह/व्र
ngḥa	nha	mha	yha	rha	lha	wha

२.१ मगर ढुटमा महाप्राण जनाउने चिन्ह (Breathy Symbol in Magar Dhut)

मगर ढुट देवानागरी लिपीमा लेख्दा महाप्राण जनाउन सुभाब गरिएको अक्षर मुनि थोप्लो /एक तल थोप्ली (.) चिन्ह विश्वव्यापी मानक हैन । अर्कोतर्फ यो चिन्ह मगर र राजवंशी मातृभाषामा महाप्राण (breathy) जनाउने, त्यही चिन्ह बाहिड राईमा भाषामा गोलीत ईकार, मेवाहाड (राई) भाषामा अगोलीत उकार र हेल्मो भाषामा लामो विसर्ग जनाउने ध्वनी विज्ञ एक प्रा.डाक्टर विद्वानद्वारा सुभाब दिईएको छ । वास्तवमा देवानागरी लिपीमा पनि तल थोप्लीको प्रचलन धेरै पहिलेदेखि हराईसकेको छ, किनकि यसले बुभन गाहारो बनाएको थियो ।

यस्तो अवस्थामा यसको प्रयोगले भुक्कीने र सही उच्चारण नहुने निश्चित छ । अर्कोतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता महाप्राण जनाउन तल थोप्ली दिने हो भने दुई वटा थोप्ली दिनुपर्दछ । एक तल थोप्लीले महाप्राण जनाउँदैन । यसले के शंका जन्माएको छ भने मगर ढुट लेखनको सुभाब हाम्रो मातृभाषा कसैको प्रयोगशालाको 'गिन्नी पीग' त होईन ?

यसकारण, मगर ढुट लेखनमा महाप्राण जनाउन अन्तर्राष्ट्रिय भाषा विज्ञानमा प्रचलित अक्षर मुनी दुई थोप्लो (..) प्रयोग गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । लेखाईमा अण्डेरो र फन्टको समस्या भएमा **आधा अक्षर + ह** (जस्तै : म्हे, ल्हासा, न्हिस आदि) लेखेर काम चलाउन पनि सकिन्छ ।

२.२ मगर ढुटमा आधा अक्षर Consonant without vowel in Magar Dhut

मगर ढुटका व्यञ्जन (alphabets) लाई आधा अक्षरको रूपमा लेख्दा, देवानागरीमा जस्तो आधा नलेखेर सग्लो अक्षर नै लेखेर खुट्टा काट्नुपर्दछ भनी वि.सं. २०५० सालमा भाषाविद तथा मगर विद्वानहरूको भेलाले पारित गरेको पाईन्छ । तर यसले गर्दा मगर ढुट, देवानागरी जान्ने/बुझ्ने साधरण पाठकहरूलाई बुझ्न गाहारो हुने गरेको छ । अर्कोतर्फ भाषा विज्ञका अनुसार यस्तो प्रचलन देवानगरी लिपीमा कुनै वैज्ञानिकता नभएको भन्ने भनाई रहेको कारणबाट देवानागरीमा जस्तो आधा अक्षर लेख्दा कुनै अवैज्ञानिक नहुने र मगर ढुट पढ्न सजिलो हुने, प्रस्पर्धात्मक प्रतियोगिताहरूमा लेखन शैलीमा बाधा कम हुने भएकोले देवानागरी लिपीका आधा अक्षर प्रयोग गर्नु पर्दछ **(अनावस्यक हलन्त बहिस्कार)** । मगर ढुटमा प्रयोग गरिने आधा अक्षरहरू निम्न अनुसार छन् ।

क	ख	ग	घ	ङ	ङ्ह
k	kh	g	gh	ng	ng̃h
<i>k</i>	<i>k^h</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>	<i>ŋ</i>	<i>ŋ̃</i>
च	छ	ज	झ	ञ	
ch	chh	j	jh	ñ	
<i>tʃ</i>	<i>tʃ^h</i>	<i>dʒ</i>	<i>dʒ^h</i>	<i>ʃ̃</i>	
ट	ठ	ड	ढ	न	न्ह
t	th	d	dh	n	nh
<i>t</i>	<i>θ</i>	<i>d</i>	<i>d^h</i>	<i>n</i>	<i>ŋ̃</i>
प	फ	ब	भ	म	म्ह
p	ph	b	bh	m	m̃h
<i>p</i>	<i>p^h</i>	<i>b</i>	<i>b^h</i>	<i>m</i>	<i>m̃</i>
य/र	य्ह/य्ह	र	र्ह	ल	ल्ह
y	yh	r	rh	l	lh
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>r</i>	<i>r̃</i>	<i>l</i>	<i>l̃</i>
व	व्ह	स	ह		
w	wh	s	h		
<i>w</i>	<i>w̃</i>	<i>s</i>	<i>h</i>		

मगर ढुट देवानागरी लिपीमा लेख्दा आधा अक्षर लेख्ने परम्परा खस नेपाली भाषामा जस्तो लेख्ने गरेमा अलमलिने सम्भावना कम रहन्छ । जस्तै : खस नेपालीमा शब्दको अन्तमा आधा अक्षर आउने अवस्था रहे पनि नाम, सर्वनाम आदिमा पुरै अक्षर लेखिन्छ तर उच्चारण आधा अक्षर

Standard transcription in Magar Dhut

नै गरिन्छ, त्यस्तै गरि क्रियामा आए हलन्त लेख्ने गरिन्छ। तर “अक्खा” लिपीमा भने यो फरक हुन सक्दछ।

४. मगर ढुटमा आधा अक्षर Uses of Vowels

व्यञ्जन वर्णहरू स्वर बिना उच्चारण हुन गाहारो हुन्छ। यसले गर्दा व्यञ्जन वर्ण हरु पनि स्वर वर्णको प्रयोगबाट उच्चारित हुने गर्दछ। स्वरवर्ण (vowel) बिनाका व्यञ्जन वर्ण जनाउनु पर्दा पूरै अक्षर लेखेर खुट्टा काट्ने (्) वा देवानागरी लिपीमा भएको आधा अक्षरहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ।

मगर ढुटमा आधारभुत स्वर वर्णको प्रयोग लाई यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

क/क् (k) + अ (a) / ( ) = क (ka)

क/क् (k) + आ (aa/â) / (ा) = का (kaa/kâ)

क/क् (k) + ई (i) / (ि) = कि (ki)

क/क् (k) + उ (u) / (उ) = कु (ku)

क/क् (k) + ए (e) / (ए) = के (ke)

क/क् (k) + ओ (o) / (ओ) = को (ko)

मगर ढुटमा दीर्घ स्वर वर्ण र द्विस्वर वर्णको प्रयोग लाई निम्न अनुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

क/क् (k) + ई (i:) / (ि) = की (kee/ki:)

क/क् (k) + ऊ (oo/u:) / (उ) = कू (koo/ku:)

क/क् (k) + अ+ई (ai) / (ऐ) = कै (kai)

क/क् (k) + अ+ऊ (au) / (औ) = कौ (kau)

यस्तै तरिका अपनाएर अरु व्यञ्जन वर्णहरू (ख, ग, घ ..... व, व्र, स, ह आदि) का रूपहरू लेख्नु पर्दछ।

५. मगर ढुट लेखन सरल र बोधगम्य कसरी बनाउने ?

मगर ढुट लेखनमा प्राय देवानागरी लिपीको प्रयोग गरिएको छ। मगर ढुटमा देवानागरी लिपीमा भएका ण, त, थ, द, ध, क्ष, त्र, ज्ञ वर्णहरू छैन। यसले गर्दा हाम्रो भाषा अरु भाषा भन्दा फरक छ, भनी देखिई सक्थ्यो अब फरक हुन देवानागरी लिपीमा लेखन विधिलाई तोडमोड गरि कान काटेर कुरूप बन्नु मगर समुदायलाई हानी हुन सक्दछ। नाक थिच्नो छ भनि जानीसकेपछि, फरक देखिन कान काट्न जरुरी छैन होला। यसले गर्दा निम्न बुँदाहरू मगर ढुट सरल लेखन र बोधगम्य बनाउनको लागि उपयोगी हुन सक्दछ।

(क) मगर ढुटमा **माहाप्राणका स्वर वर्ण र व्यञ्जन वर्ण** भएकोले माथि उल्लेख भए बमोजिम लेख्न सकिन्छ।

(ख) देवानागरी लिपीमा प्रचलित **आधा व्यञ्जन वर्णहरू** प्रयोग गर्नुपर्दछ र आधा अक्षरको व्यवस्था नभएका वर्णहरूमा मात्र हलन्त प्रयोग गर्न सकिन्छ।

(ग) मगर ढुटमा ह्रस्व र दीर्घ लेखन : मगर ढुटमा ह्रस्व र दीर्घको लेखाइमा जुनसुकै लेखे पनि अर्थ वा बुझाईमा कुनै भेदका शब्दहरू हाल सम्मको अध्ययनमा भेटिएको छैन । तर अध्ययनहरूले के देखाएको छ भने मगर भाषामा दीर्घ भन्दा पनि बढी ह्रस्व स्वर वर्ण (इ र उ) उच्चारण भएको पाईन्छ ।

मगर ढुटमा ह्रस्व दीर्घ सम्बन्धी लेख्दा शब्दको अन्त्य वर्ण भए दीर्घ, अघि र बीचमा आवश्यकता अनुसार तथा आधा अक्षर जोडिएर आएका अक्षरमा दीर्घ लेख्दा सुन्दर र सरल हुन सक्दछ । अर्कोतर्फ उच्चारणका आधारमा वा देवानागरीमा स्थापित मान्यतामा लेख्दा पनि हुन्छ ।

जस्तै (e.g.)

घिचीन (चमेरो), मिमीक (आँखा), मिडी (रस, भोल), टिर्ल्हीके (चम्कनु) आदि ।

हुन त यसलाई कसरी लेख्ने भन्ने बहस हुँदै जानेछ र शब्द मानक बन्न सक्नेछ । तर पनि ह्रस्व दीर्घ लेखाई भाषाको सुन्दरताको लागि र सही उच्चारणको पनि आवश्यक हुन सक्दछ ।

ऊकार लेख्दा (ू) को प्रयोग र आधा अक्षर लेख्दा प्रयोग गरिने हलन्त चिन्ह (्) भुक्किने भएकोले उकार (ु) सुन्दर हुन सक्दछ वा आवश्यकता अनुसार लेख्न सकिन्छ ।

मगर ढुटमा ह्रस्व वा दीर्घ जे सुकै लेखे पनि अर्थमा फरक नपार्ने भएकोले अशुद्ध हुन भने सक्दैन तर पनि मानकीकरणको दिशामा अघि बढ्न चाहिँ जरुरी छ ।

(घ) द्विस्वर (diphthong): द्विस्वर (diphthong) को बारेमा कुरा गर्दा मगर ढुट देवानागरी लिपीमा लेख्ने हो भने द्विस्वर (Diphthong) प्रयोग गर्दा सरल र बोधगम्य नै हुन्छ ।

जस्तै :

जाट्चै (जाट्चइ), jâtchai = गर्दै (doing)
कुसै (कुसइ), kusai = कुन चाहिँ (which one)
औंला (अउंला) aulâ = औंला (finger)
आदि ।

(ङ) आगन्तुक शब्दहरू : मगर ढुटमा अन्य भाषाबाट आएका **आगन्तुक शब्दहरू** तथा मगर भाषाका शब्दहरू जो अन्य प्रचलित भाषामा गई त्यस भाषामा सहज बनेको छ त्यस्ता शब्दहरूलाई मगरीकरण गरेर लेख्न सकिन्छ । तर मगरीकरण गर्न खोज्दा अनर्थ वा असुहाउंदो भएमा जस्ताको तस्तै गरी शब्दहरू मगर ढुटमा लेख्दा सरल हुन्छ । अर्कोतर्फ नामहरू वा स्थानहरू जस्तो लेखिएका छन् त्यस्तै गरि मगर ढुटमा लेखिए सरल हुन सक्दछ ।

(ङ) र अन्त्यमा .....

मगर ढुटलाई देवानगरी लिपीमा लेख्दा अरु भन्दा छुट्टै देखाउनु पर्दछ भनि मगर ढुटलाई मार्न मन्द विष पिलाउने हरुले गर्दा मगर ढुट लेखन जटिल र देवानगरी लिपी फेरी पढ्नु पर्ने बनाएका छन् । हाम्रो मान्यता के हो भने भाषा लेखन सरल र बोधगम्य हुनुपर्दछ, लेखन विधी कठिन र जड बनाईएमा कठिन भई भाषा मर्न जान्छ । यसैले मगर मातृभाषा लेखन पनि समय अनुसार सुधार र परिवर्तन गर्दै समय सापेक्ष गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

जिलौ ।